

AKLIN EPİSTEMOLOJİK TARİFİ BAĞLAMINDA DİN-AKIL İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Turgut AKYÜZ¹

Özet

Din, akıl sahiplerine gönderilmiştir. Zaten insan olmanın ayırt edici vasfı, akıl sahibi olmaktır. Yine insanı diğer varlıklara üstün kılan şey bilgidir ki bilginin en temel kaynağı da akıldır. Hak dinin batıldan ayrılması, haber ile gelen bilgilerin anlaşılması ve kabul edilmesi ve yine dinin uygulanabilmesi için dinin temel iki vasfı olan temyiz ve kıyasa ihtiyaç vardır. Fakat diğer taraftan akıl, eksik/izâfî olması nedeniyle bazı hakikatleri idrak edemeyebilir. İşte burada şeriat, akla yardımcı olur. Yine akıl, yanılabilir. Bu durumda şeriat, akla yol gösterecektir. Genel olarak akılla şeriat arasında bir uyumun olduğu kabul edilmektedir. Fakat akıldan kaynaklanabilecek olan bazı problemler; dinin doğru olarak anlaşılması ve aktarılması, dini hükümlerin doğru yorumlanması, dinde asıl ve fer’ olan hükümlerin tefrik edilmesi gibi meselelerde bir takım sorunların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu yüzden aklın tarifi ve yine akılla duyuların ortak çalışmasından oluşan dil ve haberin tam olarak sınırlarının çizilmesi, içtihat tartışmaları açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din-akıl ilişkisi, aklın tarifi, aklın temel işlevleri, bilgi teorisi.

AN EVALUATION ON THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND REASON IN THE CONTEXT OF EPISTEMOLOGICAL DESCRIPTION OF REASON

Summary

The religion has been sent to the human who has a capacity of reason. As a matter of fact, the distinctive feature of being a human being is to have a reason. The fact that makes human being superior to other beings is knowledge and the basic source of knowledge is the reason. In order to separate the right religion from superstitions, to understand and accept the information expressed with the religious message, as well as to practice the religion the appeal and syllogism are needed. But on the other hand, the reason may not be able to comprehend some truths due to its incomplete/relativistic nature. Here Sharia helps reason. Likewise, the reason can be mistaken. In this case, Sharia leads to reason. It is generally accepted that there is harmony between reason and Sharia. But some conditions that may arise from the reason lead to several problems such as the understanding and transferring of religious knowledge correctly and the correct interpretation of the religious rules. That is why the description of reason and the definition of the limits of language and religious message which are formed in collaboration of the reason and senses are important for law discussions.

Keywords: Religion-reason relationship, description of reason, basic functions of reason, theory of knowledge.

Giriş

Bu bildiride öncelikle klasik dönemde aklın tarifi, temel işlevleri ve sınırlarını ele alarak buradan hareketle aklın diğer bilgi kaynakları ile ilişkisi, akliselimin şartları ve aklın sağlıklı çalışmasına engel olan şeyler üzerinde durmak istiyoruz.

Akıl; klasik dönem felsefe ve kelim geleneğinde insan olmanın temel ayırt edici vasfı olarak kabul edilmiş ve dini teklife muhatap olmanın şartları arasında da “âkil olmak” zikredilmiştir. Fakat İslam tarihi boyunca zaman zaman olduğu gibi günümüzde de aklın tanımı ve akıl ile din ve dini ilimler arasındaki ilişki konusu tartışılmıştır. Bu yüzden bildirimizde aklın din karşısındaki konumu, dinin akla bakışı ve akla katkısı gibi konulara da değinmek istiyoruz. Bu tanımlar, konunun sınırlarını belirlemek adına; Mantık ilmi ile temel İslami ilimler olan Kalam ve Fıkıh ilimleri ile sınırlandırılacak olup gerekli durumlarda başka tanımlara da yer verilecektir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı, turgutakyuz@hotmail.com.tr, ORCID: 0000-0002-1763-6289.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Bildirimizde ayrıca modern dönemde aklın anlam ve sınırlarındaki değişikliklere ve bu değişiklikten İslami ilimlerle meşgul olanların nasıl etkilendikleri gibi meselelere de yer vereceğiz. Zira aklın işlev ve sınırlarındaki değişiklikler; bilgi ve doğruluk tanımları ile felsefe (metafizik) ve dini alanların sınır ve değerlerini de etkilemektedir. Hatta aklın tarif ve sınırlarındaki değişiklik, bilgi teorisinin yanında mahiyet ve hatta insan tanımını bile değiştirmiştir.

Bildiride son olarak aklın genel ve özel olarak nasıl tarif edilebileceği, modern kırımların nasıl tespit ve tahkik edileceği, din-akıl ilişkisinin nasıl olması gerektiği hususlarına dair de bazı görüş ve öneriler sunulacaktır.

İnsan Nedir?

Din-akıl ilişkisini ele alabilmek için önce insan kavramından ne anladığımızı tarif etmek gerekiyor. Zira akıl, insanın bir fonksiyonu ve hatta temel ayırt edici vasfıdır. Din ise “insanların dünya ve ahirette mutlu olması için gönderilmiş kurallar manzumesi” olarak tarif edilmektedir. İki alanın da ortak konusu insan olduğuna göre insanın tarifi, aklın ve dolayısıyla din-akıl ilişkisinin anlamlandırılmasında yol gösterici hatta belirleyici olacaktır.

Burada konunun sınırlarını aşmamak adına insanın sadece mantıkî ve fikhî-kelâmî tarifini esas almak istiyoruz. Mantık ilminde insan; “nâtık canlı” olarak tanımlanmıştır ki buradaki nutk; bilmek, akletmek, düşünmek ve konuşmak anlamındadır.²

Fıkıh ve Kelâm ilimleri esas alındığında ise insanın; “teklife muhatap varlık” olarak tarifi mümkündür. Ki insanın halife olarak yaratılmasından kasıt da zaten bu tekliftir.³

Bakara Suresi 30. ayeti kerime dikkate alındığında insanın halife oluşu ile bilgi sahibi oluşu arasında bir ilişki olduğunu anlıyoruz. Zira insanın meleklere üstün kılınması ve emaneti yüklenmesinin temel vasfı, ayetin devamında “isimleri bilmesi” olarak açıklanmıştır.⁴ Burada isimleri bilmekten kastın tek tek isimler mi yoksa isimlendirme vasfı mı olduğu tartışılmış olmakla birlikte özetle bu özelliğin “temyiz” vasfı olduğunu söyleyebiliriz. Ki bu da “akıl” adını verdiğimiz şeydir.⁵ Bu yüzden şer’î olarak teklifin şartları arasında aklın düzgün çalışmasının/kullanılmasının bulunması da tesadüfi değildir.⁶

Klasik Mantık geleneğinde insanın mantıkî tanımı ile şer’î tarifi arasında bir çelişki yoktur. Zira her iki tarif de insanın akıl sahibi canlı olarak tarif edilmesi ve orijinal bir tür olması hususunda müttefiktir. Mantık kitaplarında insan, nev yani türdür. Her tür orijinaldir ve tür asla değişmez. Şer’î olarak ise her varlığın bir hilkati vardır ki bu hilkat Allah’ın halkı iledir. Ve hilkat değişmez.

İlk bakışta basit görünen bu tarif, modern dönemde insanın ne olduğunun tartışmaya açılmış olması; hatta daha da ileri gidilerek insanın klonlanması ve özellikle insanın sorun çıkarıcı özelliklerinin klonlama veya diğer yollarla ortadan kaldırılma çalışmalarında önem arz etmektedir. Zira insanın mahiyetindeki herhangi bir değişiklik onun türünde ve hilkatinde farklılaşmaya yol açacaktır. Dahası insanın orijinal bir tür değil de diğer canlıların herhangi bir familyası olarak algılanması da teklife muhatap olması hususunu etkileyecektir.

Temel Bilgi Kaynakları

Felsefe ve dolayısıyla Mantık geleneğinde insanın ruh ve bedenden oluşması ayrıca varlığın da mahsus ve ma’kûl olarak tasnif edilmesinden dolayı temel iki tür bilgi kaynağı kabul edilmiştir: Akıl ve duyular.

² Bkz. Turgut Akyüz, “Fahreddîn er-Râzî’ye Göre Aklın Tarifi ve Temel İşlevleri”, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi 1/2: 28.

³ Krş. Bakara, 2/30 ve Ahzâb, 33/72. Ayrıca bkz. Râğip el-İsfehânî, *Müfredâtu Elfâzi’l-Kur’ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, (Beyrut, (t.y.)), 94.

⁴ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihi’l-Gayb*, ed. Ahmet Hikmet Ünal, (İstanbul: Huzur Yayınevi), II/309vd.

⁵ Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, (İstanbul: Ensar Neşriyat), 2015: XIII/37.

⁶ Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, II/309, III/33. Ayrıca bkz. Râğip el-İsfehânî, *Müfredâtu Elfâzi’l-Kur’ân*, 578.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Duyular, mahsûs yani somut (alemi şuhûd) varlıklara dair bilgi kaynağımızdır. Her ne kadar ilk bakışta duyular, beden fonksiyonu gibi görünse de aslında ruhun yetilerinden birisi olan hayvani nefsin bir özelliğidir.⁷ Aşağıda bu yetileri tablo halinde özetleyeceğiz.

Duyular, zorunlu bilgi kaynağı olmakla birlikte felsefe geleneğinde duyu idrakleri cüzi bilgiler (marifet) olarak kabul edilmiş; bu yüzden de gerçek anlamda bilgi (ilim, yakın, hikmet veya burhan), akıl idrakleri kabul edilmiştir.⁸

Temel İslami ilimler olan Fıkıh ve Kelam geleneğine göre ise temel bilgi kaynaklarımız üçtür: Duyular, akıl ve haber (tevatür).⁹ Duyular ve akıl, Mantık ve Fıkıh-Kelam ilimleri arasında ortak kaynak olarak kabul edilmiştir. Haber de, Mantık kitaplarında zorunlu bilgi kaynakları arasında kabul edilmektedir. Mantıkçılara göre - ki Kelamcılar da bu görüşü desteklemektedirler – haber, duyu ve aklın ortak çalışması ile oluşmuştur. Zira haberde işitme duyusu ile akıl birlikte çalışmaktadır. Konuşma ve işitme olmasa idi zaten haber yani iletişim ve nakil olmazdı. Haberde aklın işlevi ise haberi sadığın gerçekleşmesi için akla olan ihtiyaçtır. Zira her duyduğumuzu haber olarak kabul etmiyoruz.¹⁰

Mantık Geleneğine Değerine Göre Bilgi Çeşitleri

<i>Zarûriyyât veya Yakîniyyât</i>	Gözlem (mahsûsât) Deney (Mücerrebât) Haberi Sâdık (Mütevâtirât) Evveliyyât (el-Kazâyâ vâcip kabûluhâ) Fitriyyât (el-Kazâyâ kıyâsâtuhâ meahâ) Hadsîyyat
<i>Ekseriyyât</i>	Zannı galip Maznûnât
<i>Kabule Dayalı Bilgiler</i>	Meşhûrât Makbûlât Mahmûdât Müsellemât
<i>Yanlış Bilgiler</i>	Muhayyelât Vehmiyyât Müşebbihât Mümteniât

Aklın Tarifi

Mantık geleneğine göre aklın tarifini ortaya koyabilmek için konuyu birkaç açıdan ele almak gerekiyor:

⁷ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-rûh ve Şerhu kuvâhumâ*, trc. Hüsnü Aydeniz, (Ankara: Elis Yayınları), 2018, 84.

⁸ Fârâbî, “*et-Tevtiâ*”, el-Mantık inde'l-Fârâbî, thk. Refik el-Acem, (Beyrut: 1985), I/55-62.

⁹ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, III/247,; *Kitâbu't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 10, 13vd.

¹⁰ Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, (Beyrût: 1987), VII/99, 172.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

İlk olarak aklî alanın nerede başladığına değinmek istiyoruz. Bilgi, insan ile eşya yani varlık arasındaki iki ilişki türünden biridir. Eşya ile insan arasındaki bir diğer ilişki ise amel veya fiil adını verdiğimiz şeydir. İnsan, varlıkla ilk olarak duyu ile tanışır. Burada elde ettiğimiz duyu verilerine “hissî suret” adını veriyoruz. Aşağıda tabloda da görüleceği üzere ikinci aşama, zihnin hissî idrakleri işleme ve saklaması aşamasıdır ki bu aşamaya da “hayâlî suret” diyoruz. Hayaller bir bakıma zihinde olmaları hasebiyle soyut iken diğer taraftan hala tek tek bireylerle ilgili ve dağınık oldukları için yine tam bilgi (ilim) kabul edilmezler. Daha sonra akıl, vehm kuvveti sayesinde, hayaldeki bu verileri alır, tamamen soyutlar ve buradan kavramlar ve yargılar üretir. İşte gerçek anlamda akıl, burada başlamaktadır.¹¹

İkinci olarak Mantık geleneğinde akıl birden fazla mana için kullanılmıştır. İlk anlamıyla akıl, heyûlânî akıl anlamında olup nazarî bilgileri yani taakkul sürecini ve makulâtı içermemektedir. Bu, aklın özel anlamıdır ve mutlak anlamda akıl ile kastımız da budur. Bu anlamda aklın sadece evvelî bilgileri vardır ki gerçek anlamda aklın evvelî bilgisi, doğru-yanlış ayrımıdır.¹² Aklın ikinci anlamı ise genel olarak akıl kavramıdır. Bu genel anlamda akıl, taakkul yani akletme süreçleri ile nazari bilgileri yani makulâtı da kapsamaktadır. Akli genel anlamda aldığımızda, duyu da aklın bir fonksiyonu olarak akla hizmet etmektedir ve dolayısıyla akla dahildir diyebiliriz. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere ilk bilgilerimiz akla duyulardan gelmektedir ve bu anlamda duyu, gerçek anlamda akletme sürecinin bir parçasıdır.¹³

Üçüncü olarak aklın tam olarak sınırlarının çizilmesi için aklın temel fonksiyonlarına değinmek istiyoruz. Akıl her ne kadar özel anlamda soyutlama ve temyiz yeteneği olsa da gerçek anlamda akletme süreci, duyu idrakleri ile başlamaktadır. Hatta devamla bazı akli verilerin sağlaması yine aklın ilk ilkeleri ve külli bilgileri yanında dış dünyadan gelen veriler yani duyu idrakleri ile yapılmaktadır. Zira Aristotelesçi geleneğe göre birincil cevherler yani ilk gerçeklikler, dış dünyadaki bireyler ve olaylardır (efrâd, ümûr ve eşyâ). Kavramlar yani külli bilgiler, bu verilere dayanarak elde edilmiş bilgiler olup zihni veriler olan Kategoriler ve Beş Tümel, ikincil ve üçüncül cevherlerdir.

Hayvânî Nefsin Bilme Fonksiyonları ve Aşamaları

Dış duyu (hâsse veya derrâke)

İç duyu (müdrîke)		
Aşama	Duyunun İdraki	Duyuların Anlamlarının İdraki
İdrak, şuur veya likâ yani alma aşaması	el-Hissü'l-müşterek	Vehim
İşleme aşaması	Musavvira	Müvehhime
Saklama aşaması	Hayal	Hâfıza
Geri çağırma ve üretme aşaması	Muhayyile	Mütehayyile veya müfekkira (mütefekkira)

Hayvânî Nefsin Pratik Fonksiyonları (muharrîke) ve Aşamaları

Aşama	Kuvvet
--------------	---------------

¹¹ Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necidzade, (Tahran: 1383h), II/243, 249, 259.

¹² Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, thk. Muhammed el-Muktasî Bağdadi, (Beyrût: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1990), I/468, 469.

¹³ Bkz. Akyüz, *Fahreddîn er-Râzî'ye Göre Aklın Tarifi ve Temel İşlevleri*, 31vd.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

İdrak	Müdrîke
İrade ve karar verme	Vehim veya akıl
Yapma	Muharrike: Şehvet, gazap ve diğer duygular ¹⁴

İnsânî Nefsin yani Aklın Temel Bilme Fonksiyonları ve Aşamaları

Aşama	Tasavvur Bilgisi	Tasdik ve Hüccet Bilgisi
İdrak, şuur veya likâ yani alma aşaması	Zihin-Fehm-Teemmül (müdrîke de bu aşamaya dahildir)	Fehm
İşleme aşaması	Mutasavvira	Mütehayyile veya mütevehhime
Saklama aşaması	Zâkire	Zâkire veya hafıza ¹⁵
Geri çağırma ve üretme aşaması	Tezekkür	Teffekkür, hads, zeka ¹⁶

Fârâbî (v. m.950 / h.329) ve daha sonra İbn Sînâ (v. m.1037 / h.428) tarafından yapılan Heyûlânî, Bilmeleke, Bilfiil ve Müstefâd akıl kavramları da yukarıda ifade etmiş olduğumuz bilginin oluşma aşamaları ve aklın çalışma prensibi ile alakalıdır.¹⁷

Özetle ifade etmek gerekirse Mantık geleneğinde akıl, temel olarak; temyiz, tasavvur, tasdik ve kıyas anlamlarını içermektedir.

Fıkıh ve Kelam geleneği esas alındığında ise aklın iki temel anlamı olduğunu söyleyebiliriz: Temyiz ve kıyas.¹⁸ Temyiz, husûn-kubûh olarak da ifade edilen, doğru ve yanlış ayırt etme vasfıdır. Bu vasıf olmasa idi hak-batıl ayrımı dolayısıyla sahih din-batıl din, doğru-yanlış, güzel-çirkin, adalet-zulüm, iyi-kötü olmayacak; dolayısıyla hak dinin kabulü ve haram-helal ayrımını anlama imkanına da sahip olamayacak idik.

Aklın ikinci önemli anlamı ve fonksiyonu ise kıyastır. Kıyas bazen içtihadın (genelde ki genel olarak re’y ve istidlâl de bu anlamda kullanılmıştır) bir türü olarak kabul edilirken; bazen de tümüyle içtihat, re’ye ve istidlâl anlamında kullanılmıştır. Fakat kıyasın, aklın fonksiyonlarından sadece biri olduğu; dolayısıyla da içtihat yöntemlerinden sadece birisi olduğu kabulü daha yaygındır.¹⁹

Kelam ilmine “akliyyât” adı verilmesi ise Metafizik ilmindeki gibi bu alana ait bilginin kaynağının aklî olması anlamında değil bu tür bilgilerin metafizik ve ilahi olduğunu yani mahsûs olmadığını ifade anlamındadır. Ayrıca vahyi de akıl ile anlar ve kabul ederiz. Kelam (ilminin bazı) konularına akliyyât adı verilmesi bu yüzdendir. Yoksa bu tür bilgiler, genel görüşe göre kıyasla elde edilen bilgiler değildir.²⁰

¹⁴ Bkz. Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/152.

¹⁵ Râzî, *Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât*, II/249.

¹⁶ Bkz. Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, p. 1300-1302.

¹⁷ Fârâbî'nin akıl tanımlarının değerlendirilmesi için bkz. Ferruh Özpilavcı, “Akıl Risaleleri Geleneği ve Bu Geleneğin İçinde Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî'nin Akıl Risalesi”, *İslâmî İlimler Dergisi* Mantık Sayısı 5/2, (Güz 2010): 84vd.

¹⁸ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XIII/37.

¹⁹ Krş. Gazzâlî, *el-Kıstâsu'l-Müstekîm*, çev. İbrahim Çapak, (İstanbul: Türkiye Yazmalar Kurumu Başkanlığı yayınları, 2016), 162.

²⁰ Bkz. İbn Teymiyye, *er-Red ale'l-mantikiyyîn*, thk. Refik el-A'cem, (Beyrût: Dâru'l-fikri'l-Lübânî, 1993), 100vd.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Özetlemek gerekirse Mantık geleneğine göre insanın akıllı varlık olması; küllîleri idrak etmesi, doğru-yanlış ayrımı yapması, metafizik bilgileri elde etmesi ve tasdik bilgisine sahip olması anlamına gelirken Fıkıh ve Kelam geleneğinde akıl sahibi olmak; temyiz vasfına sahip olmayı ve kıyas yapabilmeyi ifade etmektedir. Ki genel olarak iki tanımın da örtüştüğünü söyleyebiliriz.

İki geleneğin birbirinden ayrıldığı yer ise eşyanın mahiyetinin bilinmesi ve metafizik bilginin kaynağı konusundadır. Genel olarak Mantık geleneğinde dış dünyadaki varlıkların bilgisini gerçek anlamda akılla idrak ediyorken şer’î gelenekte bu özellik daha çok duyuların özelliği olarak kabul edilmiştir. Yine metafizik bilgiler, Mantık ilminde aklın bir yetisi iken doğal olarak şer’î ilimlere göre ilahi olana ait bilgilerimizin kaynağı tevkif yani şeriattir. Akıl ise sadece bu tevkife muhatap olma ve kabul etme anlamında gereklidir.

Kur’ânı Kerîm’de Akletme İle Alakalı Kavramlar

KAVRAM	AYET
Tefekkür	Bakara, 219
Akl (akletme veya taakkul)	Bakara, 242
Tedebbür	Nisa, 82
Tezekkür	Enam, 80
Zikir	Saffât, 13
İstivsâm	Hicr, 75
Nazar	Nur, 33
İtibâr	Haşr, 2
Fıkıh	Bakara, 269

Tabloya dikkat edilirse Mantık ilmindeki kavramların oluşturulmasında Kur’ânı Kerîm literatürünün dikkate alındığını söyleyebiliriz.

Kur’ânı Kerîm’de Akıl Anlamında Kullanılan Diğer Kavramlar

KAVRAM	AYET
Lübb	Bakara, 269
Akıl	Bakara, 242
Kalp	Muhammed, 24
Basiret	Haşr, 2
Fuâd	Nahl, 78
Nühâ	Taha, 128
Rüşd	Nîsâ, 6

Kur’ânı Kerîm’de Kullanılan Bilgi İle Alakalı Kavramlar

KAVRAM	AYET
--------	------

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

İlim	Bakara, 31
Zann-ümniye	Bakara, 78
Rayb	Bakara, 2
Şekk	Nîsâ, 157
Yakîn	Tur, 36
Hikmet	Bakara, 269
İrfân	Yusuf, 62
Fıkıh	Bakara, 179
Şuur	Neml, 18

Fıkıh-Kelam ve Mantık İlimlerinde Aklın Temel Fonksiyonları

FIKIH-KELAM	MANTIK
Temyiz	Heyûlâni akıl
Kıyas	Kıyas
Temyiz, idraki yani tasavvur bilgisini gerektirmektedir.	Tasavvur
Kıyas, tasdik bilgisini gerektirmekte ve dolayısıyla tasdiki de içermektedir.	Tasdik

Akil ve Kıyasın Olumsuz Yönleri

Şer’î ilimlerde aklın, kendisinde kusura yol açan sebepler haricindeki olumsuz yönü, izafi olması yani sınırlarının olmasıdır. Bu yüzden akıl, tüm hakikatleri idrak edemez ve kuşatamaz.²¹

Kıyas ise felsefe geleneğinin aksine fıkıhçılar ve kelamcılar tarafından zannî bilgi kaynağı olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden de Kelam konularında kıyasın kullanılamayacağı zira Kelam ilminin usûlü’ d- dîn olduğu genel görüştür. Oysa Mantık ilminde kıyas yani tümdengelim, yakîn yani katî bilgi (burhân) ifade etmektedir. Ayrıca tam istikra yani gerçek tüme varım da yakîn bilgi ifade eder. Ki tam istikraya tecrübe diyoruz.²²

Şer’î Açından Aklın Gerekliliği

Bu konuyu kısaca özetlemek adına örnek olarak İmâm Mâturîdî’nin (v. m.944 / h.333) *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*’daki bazı görüşlerini incelemek istiyoruz.

Aklın, bazı mahiyetleri (özellikle eşyanın hakikatini) kendi başına idrak edebilir.²³ Aklın bu özelliği, teklifi anlama ve kabul etme açısından gereklidir. Şayet bilme olmasa idi idrak ve dolayısıyla iman da söz konusu olamazdı.

Fakat akıl, her şeyi idrak edemez. Bu yüzden de şeriat gereklidir.²⁴ Zira burada şöyle bir soru akla gelebilir: “Madem akıl, idrak edebilmekte ve temyiz kuvvetine sahiptir, o halde şeriate ne gerek vardır?” Oysa akıl, bazı mahiyetleri tam olarak kuşatamayabilir. Fakat bu bilgiler kendisine

²¹ Mâturîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, V/407.; VI/319.

²² Bkz. Râzî, *el-Mantıku’l-Kebîr*, p. 1150, 1152, 1180, 1204.

²³ Mâturîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, I/62.

²⁴ Bkz. Mâturîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, I/62.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

sunulduğunda kabul edebilir. Ayrıca akıl, bazı şeyleri bilse de aksine davranabilir. Örneğin akıl, yoldaki diken kaldırmanın faydalı olduğunu bilir ama “niye her zaman ben kaldırayım?” ya da “bu yoldan falanca geçecek, zaten ayağına diken batsın” diyebilir. Yani şeriatın bir başka gerekliliği de akla ilahi/ulvi/metafizik bir gaye göstermesidir.

Akıl, tevhidi idrak edebilir.²⁵ Hatta akıl sahipleri (tebliğe muhatap olmasalar da) tevhitte sorumludur.²⁶ Bunun sebebi insanın fitratı ve bezmi eleste kendisinden alınan akit olarak gösterilmiştir. Felsefi olarak ise Allah’ın varlığı evvelidir. Zira bilgi, varlığın bilgisidir. Varlık için ise tanrı gereklidir. Ayrıca sebep-sonuç ilişkisinin en son bulunduğu yer tanrıdır ki sebep-sonuç ilişkisi olmadan bilim de yapılamaz.

Akıl, adaleti de bilebilir.²⁷ Fakat yanılabilir. Yukarda da değindiğimiz gibi şeriat, burada devreye girer. Hatta İbn Miskeveyh’e (v. m.1039 / h.431) göre insanlar, kendilerine tebliğ ulaşmasa da tevhit ve adaletten sorumludurlar.²⁸

Akıl, temyiz gücüdür.²⁹ Biz, temyiz sayesinde hak-batıl ayrımı yaparız.

Şeriate muhatap olma ve malın kullanımı gibi bazı meselelerde, akıl şart koşulmuştur.³⁰ Akıl sağlığında sorun olanlar ya da sahip oldukları akli kullanamayanların bu sorumlulukları eksiktir.

Aslında insan olmanın temel vasfı da akıldır. Zira insan, en şerefli varlık olarak yaratılmıştır ve onu bu mertebeye ulaştıran şey akıldır.³¹

Akıl, ölümsüzlüğü yani kıyamet ve ahireti, kendi başına bulamasa da imkansız görmez. Bu yüzden bu tür bahislerin anlaşılmasında ve kabulünde de akıl gereklidir.³²

Din bu yüzden akıllılara hitap eder. Ve yine bu yüzden içtihat ve kıyas meşru kılınmıştır.³³ Hatta Efendimiz SAV, akıl sahibi kimselere görüş sormayı ve bunların görüşlerine uymayı tavsiye buyurmuştur.³⁴ Yine Allah Teâlâ, kafirleri, akılsız olmakla veya akıllarını doğru düzgün kullanmamakla itham etmiştir.³⁵

Dinde kullanılan temel iki delilden birisi de akıldır. Diğeri ise nakil yani tevkiftir.³⁶

Dinin anlaşılması, kabulü ve uygulanması için akıl gerekli ise ve ayrıca içtihat ve kıyas meşru görülmüş ise; akıl ve din uyumludur. Hatta akıl, hakikati kavrayabilir. Şeriat te yine hakkı emretmiştir. Aslında buradan hareketle hakikatin tek-aynı olduğunu da söyleyebiliriz.³⁷ Ki aşağıda bu ikisi arasında uyumsuzluğa yol açan şeylere değineceğiz.

Allah’ın nimetlerini idrak etme, hakkını verme ve hamt etme için de akıl gereklidir.³⁸ Bu, aklın ameli akıl dediğimiz fonksiyonuna karşılık gelmektedir.

İnsanın hevası ve duyguları vardır. Şeytan da bunları kullanarak insanı yoldan çıkarmaya çalışır. Şeriat ise akla yol gösterir ve akıldan, hevayı kontrol etmesini ister. Yani ahlak ve amel, akılla olur.³⁹

²⁵ Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, I/88.; II/191, 564.

²⁶ Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, II/564.

²⁷ Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, II/225, 566.

²⁸ İbn Miskeveyh, *el-Fevzü’l-Asgar*, thk. Salih Udayme, (Beyrut: Dâru’l-Arabiyye, li’l-kitâb, (t.y.)), 41.

²⁹ Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XIII/37.

³⁰ Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, III/32-33.

³¹ İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi’l-Kur’ân*, 578.

³² Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, II/557.

³³ Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, III/51.; Konunun tamamı için bkz. Aynı eser, IX/401vd.

³⁴ Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, II/510.

³⁵ Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, I/62.

³⁶ Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, III/344.; VIII/129.

³⁷ Krş. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, III/510vd.

³⁸ Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, V/395.

³⁹ Krş. Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, II/259, 288, 540, 564.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Özetlemek gerekirse; dinin anlaşılması ve kabulü hak dinin batıldan temyiz edilmesi, dinin uygulanması ve ahlak için akıl gereklidir. Fakat akıl, bazı mahiyetleri idrak edemez veya yanılabilir. Bu noktada da şeriat gereklidir.

Dini Açıdan Aklın İşlevleri

- Dini idrak.
- Hak-batıl ayrımı yapma.
- Dini kabul etme.
- Dini anlama ve yorumlama.
- Dini uygulama.
- İçtihat ve tahkik yapma.
- Dini öğretme ve sonraki nesillere aktarma (haber).

Aklın Çalışmasını Engelleyen Şeyler ve Akı Selimin Şartları

Yukarıda aklın, din için gerekliliği ve genel olarak sâlim akıl ile İslam dininin temel esasları arasında uyum olduğunu ifade etmiştik. Burada, aklın çalışmasına engel olan bazı durumlara değinmek istiyoruz. Aşağıda ise din-akıl ilişkisinde sorun çıkaran diğer şartlar ele alınacaktır.

1. Akıl Sağlığı: Aklın hakikati idrak ve temyiz edebilmesi için ilk olarak aklın sağlıklı çalışması ve sağlıklı kullanılması gerekir. Akıl sağlığında ortaya çıkacak sorunlar, insanın akıl sahibi olmasını etkileyecektir. Akıl sağlığı ile tıp ve psikoloji gibi ilimler ilgilenmektedir.

2. Ahlak: Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ahlak yani heva ve duygularımız, aklın çalışmasını etkilemektedir. Örneğin faizin zararlı olduğu genel ekonomi açısından bilinebilir. Zira üretimsiz kazanç elde etme ve enflasyon, iktisat ilmi açısından kötü bir durumdur. Fakat kişi, kendi menfaatlerini dikkate alarak bunu güzel görebilir. Ahlak ilmi ve İslam dininin bazı ilkeleri, ahlakın muhafazası ve duyguların terbiye edilmesini amaçlamaktadır.⁴⁰ Bu konuda Mantık ilminin, “şiiir”i ele alması da örnek olarak verilebilir. Şiiir de bir insan davranış türü olup insanın bazı duyguları, karar vermesini ve bilmesini etkilemektedir. Bu yüzden bu tür delil ve etkiler de Mantık ilmi tarafından şiiir ve hatabe başlıkları altında ele alınmıştır.

3. Çevre: Çevre, insanın doğru-yanlış ve adalet-zulm gibi temyiz vasıflarını etkilemektedir. Bu yüzden ayeti kerimede; kendimiz, ailemiz, sevdiğimiz ve yakınlarımız aleyhine de olsa hakikatin savunulması gerektiği ifade edilmiştir.⁴¹ Örf, her ne kadar meşru ve gerekli olsa da çoğu zaman alışılmış şeyler ve çevre, insanın kararlarını ve dolayısıyla aklımızın çalışmasını etkilemektedir. Fakat dini açıdan bunların hiçbiri bahane değildir. Yani ailemizin, hocalarımızın, önderlerimizin ve sevdiğimizimizin bizi yoldan çıkarması bizi dünyada haklı yapmayacağı gibi ahirette de cezadan kurtaramaz. Özetle ifade etmek gerekirse İslam dini, çevrenin olumsuz etkilerine karşı bizi ikaz etmektedir.

Son iki maddeyi özetlemek gerekirse; akıl ön yargısız olarak olaylara baktığında sağlıklı bir karar verebilir. Önyargı iki türdür: Olumlu ve olumsuz yani bir başka ifade ile sevgi ve nefret. Bir şeye peşin hükümlü olarak ret veya kabul baktığımızda olayları sağlıklı olarak idrak edemeyiz.

⁴⁰ Krş. Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II/286.

⁴¹ Bkz. Nîsâ, 4/135.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

4. Akli Yanlış Kullanma: Nasıl ki mideyi usulsüz ve düzensiz kullanmak, beslenme düzenini bozuyor ise aklın ilke ve kurallarına dikkat etmemek de hakikate ulaşmaya engeldir. Bu konuda Mantık ilmi faydalı olmaktadır.⁴²

5. Eksik ve Yanlış Bilgi: Mideye tabiatına uygun şey vermediğimizde nasıl ki beslenme olmuyor ise akla eksik ya da yanlış bilgi verildiğinde de akıl sağlıklı olarak çalışmaz. Eğitim, bunun için gerekli ve önemlidir.⁴³

6. İnsanların Akıllarının Farklı Oluşu: Bu farklı oluş, kabulleri ve eğitimi etkilemektedir. Yani her insan, her şeyi, aynı düzeyde anlayıp kabul edilemez. Veya her insana her şey, aynı şekilde sunulamaz.

Doğuştan tüm insanlar, eşit olarak yaratılmıştır. Zira nefisler ortaktır/tekdir/aynıdır.⁴⁴ İlk farklılık, bedenle ortaya çıkar. Örneğin genç veya yaşlı olmak; aklın kullanımını etkiler. Aile, çevre ve eğitim ise akılların farklı kullanılmasında bir başka etkidir.

7. İrade: Son ve önemli bir etken ise irade yani kişisel tercihtir. İnsanlar, aynı ortamda yetişse de farklı olabilirler. Zira kişisel tercihler, aklın kullanımını etkilemektedir.

Sonuç: Din-Akıl İlişkisinde Soruna Neden Olan Bazı Hususlar

Buraya kadar, aklın din için gerekliliği ve aklın dine olan ihtiyacı üzerinde durduk. Fakat tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de bu iki alan arasında bazı uyumsuzlukların olduğunu görüyoruz. Ki bu uyumsuzlukların olması, tartışılması ve çözüm aranması normaldir. Zaten ilimler de bu nedenle gereklidir. Aksi durumda zaten ilme ve araştırmaya gerek olmayacaktır. Burada sorun çıkardığını düşündüğümüz birkaç hususa değinmek istiyoruz. Elverdiği ölçüde olumsuz durumlara yorum yapmaya ve çözüm önermeye çalışacağız. Fakat bu çözümler eksik olabileceği gibi her meseleye çözüm önermek de mümkün değildir.

İlk problem kaynağı, aklın tarifidir. Ki bu tarif insanın tarifini de içermektedir. Yukarıda akıldan her iki gelenekte de ne anlaşıldığına değinmeye çalıştık. Fakat modern dönemde aklın tanımı ve fonksiyonlarında bazı farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Kant (ö.1804) sonrası dönemde akıl, duyu verilerinden hareketle deney yapan ve teori üreten bir mekanizmaya dönüşmüştür; aklın metafizik/ma’kûl alan ile alakalı sahip olduğu bazı bilgiler zannî olarak kabul edilmiştir. Ki oysa klasik metafizikte akılla elde edilen birçok bilgi, zorunlu olarak kabul edilmektedir. Varlık bilgisi, cevher-araz ayrımı vs gibi.

İkinci mesele, dînî olanın tanımı ile alakalıdır. Genel olarak dînî kavramı, birkaç farklı anlamda kullanılabilir. Bu anlamlardan ilki, akait anlamındadır ki dinin temel ilkeleri akait olduğundan bu kullanım doğrudur. İkinci olarak dînî kavramı, kaynağı tevkif olan hususları içermektedir. Ki bu anlamda fıkıh da dînî olana dahildir. Üçüncü olarak dînî kavramı; kaynağı tevkif olmamakla birlikte şeriate uygun olan veya en azından aykırı olmayan anlamında da kullanılabilir.

Bu üç anlamın ayrılması, kıyasın hangi alanda geçerli olabileceği tartışmaları için önem arz etmektedir. Zira genel kabule göre temel ilkelerde ve akait konularında kıyas olmaz. Fakat içtihadı açık hususlarda kıyas kullanılabilir ki kıyas, aklın iki temel fonksiyonundan birisidir.

En temel İslâmî ilim Kelam ilmidir ki konularının çoğu metafizik konulardır. Kelamın bazı konuları ise Mantık konularıdır. Geriye kalanlar ise akaittir. Kelam ilmi, Allah’ın varlığı ve sıfatları yanında bilgi ve varlığa dair birçok meselenin de tartışıldığı yerdir. Örneğin “dijital ve sanal varlık alanları” klasik Kelam ilmindeki tasnif dikkate alınarak yeniden değerlendirilmelidir. Zira günümüzde bu iki alan, birçok akdin cari olduğu ve hatta çeşitli suçların işlendiği yer haline gelmiştir. Klasik Kelam geleneğinde varlık, cevher-araz olmak üzere ikiye ayrılırken felsefe geleneğinde varlık ayrıca; hâricî, zihnî, dil ve yazı olarak dörde tasnif edilmiştir. Snaal ve dijital alanlara dair hüküm verebilmek için önce

⁴² Krş. Mâturîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, II/540.

⁴³ Krş. Mâturîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, II/540.

⁴⁴ Krş. Nîsâ, 4/1.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

bu alanların var olup olmadığı, varsa ne tür varlık oldukları hususu netleştirilmelidir. Nefis ve tabiat kitaplarında “ses”in konu edilmesinin bir gerekçesi de; haber, ikrar ve akitlerin sesle yapılıyor olmasıdır.

İlimde dikkat edilmesi gereken bir başka husus ise avâm-havâs ayrımıdır. Avâm, ilk olarak halk anlamına geliyor gibi görünse de aslında bir ilimde uzman olmayan kişi demektir. Havâs ise ilk anlamda uzman ve ehil kimseler iken özel olarak herhangi bir ilimde uzman kişi anlamındadır. Mesela bir kimse Mantık ilminde havâs, Kalam ilminde avam olabilir. İlim ve araştırma, havâsın görevidir. Avâma düşen ise uygulamaktır.⁴⁵ Bu yüzden her meselede herkesin söz sahibi olması ya da her meselenin herkesle istişare edilmesi, yahut ilimde insanların kabiliyetlerinin dikkate alınmaması, çoğu zaman soruna neden olabilmektedir.

Şeri ilimler dikkate alındığında bir başka mesele, içtihadın tanımı ve sınırlarıdır. Bazı alimlere göre içtihat, rey, kıyas ve istidlal aynı anlamlarda iken genel olarak kıyas ve rey, istidlal ve içtihat yöntemlerinden biri olduğu kabul edilmektedir. Rey ve kıyasın meşruiyeti tartışmalarında bu kavramlardan ne kullanıldığı önem kazanmaktadır.

Kıyasın zan mı kat’ mi ifade ettiği ile hangi meselelerde geçerli olduğu tartışmaları da değerlidir. Genel olarak kıyas, temel esaslarda ve akait konularında geçerli değildir. Fakat ferî meselelerde ve özellikle içtihat, kıyasın kullanılıp kullanılmayacağına dair tartışmalar bulunmaktadır.

Kıyasın dilde geçerli olup olmadığı yani dilin zanni bilgi mi yoksa kati bilgi mi ifade ettiği tartışması ise ayrıca önemli ve değerlidir. Zira şeriatin temeli vahiy ve tebliğ yani haberdur. Haber ise temelde dile dayalıdır. Dilde kıyasın geçerli olması ve dolayısıyla dilin zanni bilgi ifade etmesi durumunda dinin anlaşılması ve yorumlanması hususunda ciddi sorunların çıkacağı ortadadır. Bu konu Gazzâlî (v. m.1111 / h.505) tarafından *Esâsu’l-Kiyâs’ın* baş tarafında tartışılmıştır. Ayrıca Fârâbî, *Kitâbu’l-Hurûf* ta dillerin doğuşu meselesine değinmiştir. Dilin zan mı kat’ mi ifade ettiğine dair örnek vermek gerekirse: Mesela “içki, haramdır” örneğini ele alalım. Buradaki ilk mesele, içki kavramının ne anlamda kullanıldığı ve neleri içerdiği meselesidir. Şeriat, içkiden (hamr) sarhoşluk veren şeyi kastetmektedir. Fakat acaba biz bunu kıyasla başka şeyler için mesela hoş giden veya nikotin içeren diğer şeyler için de kullanabilir miyiz? Ya da gerçekten içkiden sarhoşluk veren şeyi anlamamız gerektiğine dair delil, tevkif midir yoksa içtihat mıdır? Dahası dilde kıyas ve mecaz geçerli ise bizim söylediğimiz ile muhatabın söylediğinin örtüşmesi yüzde yüz müdür? Zira her cümle, birden fazla unsurdan oluşmaktadır. Bu cümlenin yakîn ifade edebilmesi için tüm unsurların konuşan ile dinleyen arasında yüzde yüz örtüşmesi gerekir. Tıpkı illet meselesinde olduğu gibi illetin bir başka ma’lûde tüm yönlerinin bulunması ancak bir yönünün bulunmaması durumunda nasıl ki burada zan meydana geliyor ise dilde de yine unsurlardan birindeki en ufak kıyas veya mecaz, anlamın kat’iliğine gölge düşürecektir. Dilin akılla bağlantısı ise dilin konuşma duyusu ile nâtik nefsin birlikte çalışmasından oluşması; iletişim yani haberin de yine işitme duyusu ile akıl sayesinde gerçekleşmesindedir.

Kaynakça

Akyüz, Turgut. “*Fahreddîn er-Râzî’ye Göre Aklın Tarifi ve Temel İşlevleri*”, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi 1/2: 23-35.

Descartes, Rene. *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, çev. Engin Sunar, İstanbul: Say Yayınları, 2014.

Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli’l-fıkıh*, thk. Taha Cabir, Riyad: Câmiatü’l-imâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1979.

Fârâbî. “*et-Tevtia*”, el-Mantık inde’l-Fârâbî, c.1., thk. Refik el-Acem, Beyrut: 1985.

Gazzâlî. *el-Kıstâsu’l-Müstekîm*, çev. İbrahim Çapak, İstanbul: Türkiye Yazmalar Kurumu Başkanlığı yayınları, 2016.

Gazzâlî. *Esâsü’l-Kiyâs*, çev. Bayram Pehlivan, İstanbul: Türkiye Yazmalar Kurumu Başkanlığı yayınları, 2019.

⁴⁵ İbn Miskeveyh, *el-Fevzü’l-Asgar*, 41.

I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim”

Gazzâlî. *Mi'yâru'l-ilm*, trc.thk. Ali Durusoy ve Hasan Hacak. *Mi'yarü'l-ilm: İlmîni Ölçütü*, İstanbul: Türkiye Yazmalar Kurumu Başkanlığı yayınları, 2013.

Gazzâlî. *Mihakku'n-nazar*, thk. Refik el-Acem, Beyrût: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1994.

Gazzâlî. *Mizânu'l-amel*, thk. Süleyman Dünya, Mısır: Dâru'l-meârif, 1994.

İbn Hazm. *Mûlahhasu ibtâlî'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*, thk. Saîd el-Afgânî, Matbaatü Câmîati Dimeşk, 1960.

İbn Miskeveyh, *el-Fevzü'l-Asgar*, thk. Salih Udayme, Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, li'l-kitâb, (t.y.).

İbn Teymiyye. *er-Red ale'l-mantikiyyîn*, thk. Refik el-A'cem, Beyrût: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1993.

İsfahânî, Râğıp. *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Beyrut: (t.y.).

Kant, Immanuel. *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Yardımlı, Aziz, İstanbul: İdea Yayıncılık, 1999.

Kant, Immanuel. *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. Kuçuradi, İoanna, Ülker Gökberk ve Füsün Akatlı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.

Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbu't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Özpilavcı, Ferruh. “Akıl Risaleleri Geleneği ve Bu Gelenek İçinde Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin Akıl Risalesi”, İslâmî İlimler Dergisi Mantık Sayısı 5/2 (Güz 2010): 75-106.

Râzî, Fahreddîn. *el-Mantıku'l-Kebîr*, Tahkik ve İnceleme Turgut Akyüz, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2017.

Râzî, Fahreddîn. *el-Mebahisü'l-meşrîkiyye fî ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîiyyât*, thk. Muhammed el-Muktasî Bağdadi, Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1990.

Râzî, Fahreddîn. *el-Metâlibu'l-âliye*, Beyrût: 1987.

Râzî, Fahreddîn. *Kitâbu'n-Nefs ve'r-rûh ve Şerhu kuvâhumâ*, trc. Hüsnü Aydeniz, Ankara: Elis Yayınları, 2018.

Râzî, Fahreddîn. *Nihâyetü'l-ukûl fî dirâseti'l-usûl*, thk. Saîd Abdullatîf el-Fûde, Beyrût: (t.y.).

Râzî, Fahreddîn. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necidzade, Tahran: 1383h.

Râzî, Fahreddîn. *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, ed. Ahmet Hikmet Ünalmiş, İstanbul: Huzur Yayınevi, (t.y.).